

Глибше вивчати, краще знати дітей

Б. БАЄВ,

кандидат педагогічних наук

Коли людина робить щось наосліп, вона ні в якій мірі не гарантована від малих і великих помилок, навіть від повної невдачі. Робота наосліп — це, за будь-яких обставин, робота без знання справи. Особливо небезпечною є така робота у вихованні дітей. Вона може привести до того, що найбагородніші намагання вихователя і всі його зусилля не тільки не дадуть бажаних наслідків, а й відштовхнуть від нього дітей.

Однією з умов свідомого й цілеспрямованого виховання, виховання з впевненістю в успіху є знання дітей, особливостей їх фізичного та психічного розвитку. Можна бути озброєним різноманітними засобами впливу на дітей, можна мати спеціальну педагогічну освіту і разом з цим не володіти майстерністю виховання, якщо не вміти найбільш доцільно і правильно використовувати виховні засоби. Останнє ж в свою чергу стає можливим при врахуванні всіх конкретних обставин, за яких виховується дитина, і своєрідності, індивідуальності самої дитини. А для цього треба знати дітей.

Чим більші вимоги ми ставимо до виховної справи, тим ґрунтовніше мусить бути знання індивідуальних особливостей дітей.

А. С. Макаренко, відстоюючи й проводячи в життя ідею виховання в колективі, через колектив і для колективу, зазначав: «На ділі ми завжди мали на увазі насамперед окремого вихованця». А «щоб працюва-

ти з окремою особою, треба її знати та її культивувати»¹.

Необхідність вивчення та врахування індивідуальних особливостей дітей диктується тим, що немає і двох дітей, які були б у всьому схожі між собою і, отже, не може бути однакового до них підходу. Хто з батьків чи вихователів не знає, якими різними бувають діти, що ростуть в одних і тих же умовах, навіть в одній сім'ї! У кожної дитини є щось своє, властиве лише їй одній. Ця своєрідність виявляється в тому, що і як дитина робить, в її ставленні до інших дітей та дорослих, в смаках і звичках, у всій її поведінці.

Для вивчення дітей багато дає вже звичайне спостереження за ними. Спостерігаючи за дітьми, ми помічаємо насамперед, що одні з них жваві, рухливі, непосидючі, інші — спокійні, стримані, навіть мляві, ніби байдужі до всього, що відбувається навколо них. Ще інші — замкнуті, не в міру соромливі, тихі. Все це — прояви різних типів нервової системи, або темпераментів.

Тип нервової системи визначається певним сполученням сили, врівноваженості та рухливості нервових процесів збудження і гальмування. Виділяють чотири основні типи нервової системи: сильний, неврівноважений, «нестримний» (холерич-

¹ А. С. Макаренко, Твори, т. 5, К., 1954, стор. 157.

ний темперамент); сильний, зрівноважений, рухливий (сангвінічний темперамент); сильний, зрівноважений, малорухливий (флегматичний темперамент); слабкий (меланхолічний темперамент). Цими основними темпераментами не охоплюється вся різноманітність дитячих індивідуальностей. Більше того, вказані типи зустрічаються незрівнянно рідше, ніж їх варіації (змішані типи). Тому визначення типу нервової системи кожної дитини практично досить складна справа. Але з його особливостями не можна не рахуватися, оскільки від них у значній мірі залежить вживання конкретних виховних заходів.

Ось хлопчик з характерною повільністю у всьому, що він робить. Його рухи занадто спокійні, реагує він на різні подразники з деяким запізненням. Складається враження, ніби хлопець лінивий, береться за діло неохоче. Таке враження склалось і у його батьків. Вони завжди підштовхували, підганяли хлопця, прозивали його ледарем, невмілим, сонєю. Насправді ж таке ставлення до дитини було невинуватим. У хлопчика очевидні риси малорухливого, інертного типу нервової системи. Цим і пояснюється запізнення його реакцій, необхідність певного проміжку часу, щоб відповідним чином реагувати на той або інший подразник. Своєчасне виявлення батьками цієї особливості допомогло б їм уникнути несправедливого ставлення до свого сина, попередити прикрі помилки у вихованні.

Візьмемо ще приклад. Дівчинка росте жвавою, моторною, непосидливою. Коли у неї є якесь цікаве заняття, вона вся віддається йому, не заважає і не докучає іншим. Як що ж такого заняття немає, вона нуштує, бігає, здійсмає галас, до всіх чіпляється, за що її закликають до порядку, вдаючись навіть до покарань. Справа ж у тому, що у дівчинки риси «живого», сангвінічного темпераменту, енергії якого завжди потрібний вихід. Не знаходячи здорового, розумного виходу, ця енергія може вилитись і в недозволене, осудливе. Знаючи цю особливість темпераменту дівчинки і зважаючи

на неї, можна легко попередити негативні прояви її поведінки. Для цього треба лише створити умови, що виключали б можливість нудьгування дитини.

Як показують наведені приклади, не ставлячи собі за мету визначати тип нервової системи кожної дитини, важливо все ж уміти розпізнавати найбільш суттєві його прояви. Знання навіть окремих, зовні найбільш помітних рис і властивостей темпераменту значно полегшує виховання дітей. Воно допомагає більш диференційовано вживати ті або інші виховні засоби, оскільки останні, як відомо, можуть бути ефективними по відношенню до одних дітей і зовсім неефективними стосовно до інших. Так, один і той же подразник у однієї дитини викликає відповідну реакцію, у інших (це переважно діти з слабкою чи ослабленою нервовою системою) він приводить до надмірного збудження і гальмівного стану.

Знаючи особливості нервової діяльності дітей, можна запобігти таких впливів на них, що спричиняються до роздратування, надмірного емоційного збудження, пригніченого стану, замкнутості тощо.

Слід мати, однак, на увазі, що далеко не все з того, що ми помічаємо в поведінці дітей, є проявом їх типів нервової системи. Типом нервової системи обумовлюються індивідуальні особливості протікання психічних процесів з боку їх сили та швидкості. Гарний чи поганий вчинок, легковажність чи серйозність, невтриманість, байдужість до всього, що оточує дитину, стосуються вже її характеру в цілому, умов її виховання, середовища, в якому вона живе.

При вивченні дітей не можна обмежуватись спостереженням за одними лише зовнішніми проявами їх поведінки. Необхідно проникати в їх внутрішній світ, виявляти їх бажання, прагнення, інтереси, нахили, симпатії та антипатії. Для цього треба перш за все підвищувати культуру самого спостереження. Досвідчений вихователь уміє не просто тримати дітей у полі зору, а помічати

окремі деталі їх поведінки, розпізнавати замасковане, співставляти факти, певним чином спрямовуючи свою виховну роботу. При необхідності глибокої впевненості в тому, що якась риса дійсно властива даній дитині, він створює для неї особливі умови, де наявність цієї риси неминуче підтвердиться.

Спостереження мусить бути систематичним і планомірним. Тільки в такому разі воно забезпечить правильне знання індивідуальних особливостей дитини. Коли оцінка дитини робиться з першого враження, вона нерідко буває помилковою.

Спостереження є цінним методом вивчення індивідуальних особливостей дітей. Але не все, що виявляється у дітей зовні, є для них характерним. У них буває багато показного, наслідувального, такого, що не розкриває їх справжнього обличчя. Тому для глибокого вивчення дітей одного лише спостереження недостатньо.

Багато цінного в цій справі можуть дати колективні та індивідуальні бесіди з дітьми. Шляхом бесід ми дізнаємось про бажання дітей, про те, що їх найбільше цікавить, про їх ставлення до тих або інших вчинків. Бесіда дає змогу виявити деякі моральні риси дітей.

В бесіді, якщо вона заздалегідь продумана, дитина відкриє те, чого не помітить найдосвідченіший спостерігач, — розкаже про свою маленьку таємницю, про ту чи іншу дрібницю, яка, можливо, не має ніякої ваги в очах дорослих, проте у житті дитини відіграє помітну роль.

Бесіда повинна бути невимушеною. Краще, коли вона підготовлена так, ніби виникає з ініціативи самої дитини. Приводом для такої бесіди може стати запитання дитини, зацікавленість її в чомусь, обурення вчинком товариша, сильне враження від цікавої казки чи оповідання і т. п.

Не всяка, звичайно, бесіда дає бажаний результат. Якщо вихователі чи батьки не користуються у дітей авторитетом, якщо взаємовідносини між дорослими та дітьми будуються за принципом примусу й підкорення, навряд чи вдасться домогтися певної

щирості в бесіді з дитиною. Це особливо стосується бесід з окремими дітьми. Не виявляючи довір'я до вихователя, дитина, можна бути певним, не відкриє йому свого внутрішнього світу.

Не слід зловживати бесідами, перетворювати їх у повчання, нотації, словесне натаскування. Постійні нотації, «пробирання» дуже швидко втрачають силу, діти звикають до них, як звикають до всього, що часто повторюється.

Дітям, як і кожній людині взагалі, властива потреба час від часу поділитись з іншими тим, чим вони живуть, своїми враженнями та думками. Хай ці їх думки будуть ще наївні, сповнені всілякого фантазування (останнє властиве всім дітям дошкільного віку), відмахуватись від них не треба. В них сьогоднішній день дитини. Уміла бесіда підготує її завтрашній день, бо така бесіда, приносячи користь вихователям, разом з тим виховує і дітей.

Велике значення для з'ясування індивідуально-психологічних особливостей дітей має вивчення продуктів їх діяльності: малювання, конструювання, ліпки та інших видів праці. На всьому тому, що діти роблять, позначається їх ставлення до виконання роботи, те, як вони це роблять. Тут виявляються і інтереси дітей (у випадках їх самостійної «творчої» праці), і їх художні смаки, здібності та нахили, акуратність чи неакуратність, наполегливість, старанність і т. ін. По виконаній дітьми роботі можна судити про окремі особливості їх пізнавальної діяльності, а саме — пам'яті мислення, уваги, про рівень їх психічного розвитку взагалі. Цілком очевидно, що трирічна дитина не зробить того, що зробить семирічна. Але й семирічки виконують посильне для них завдання не з однаковим успіхом. Один доводить його до кінця, але тільки тому, що від нього це вимагають; інший виконує з інтересом, без будь-якого спонукання; третій робить його по-своєму, не рахуючись з певними вимогами; словом, кожний накладає на виконувану роботу відбиток не тільки свого віку, а й своєї індивідуальності.

Дітей треба вивчати в зв'язку з конкретними умовами їх розвитку. Якщо у дитини поряд з позитивними є й негативні якості, то для успішного подолання останніх важливо знати, в чому джерело їх походження. Коли Петя К. прийшов у перший клас, вчителька швидко помітила його надзвичайну неухважність, неспроможність зосередитись будь на чому на протязі більш-менш тривалого часу. Вона почала відвідувати сім'ю хлопчика. З'ясувалось, що оскільки Петя був єдиною в сім'ї дитиною, йому у всьому потурали, завалювали іграшками. Не встигав він зосередитись на чомусь одному, зацікавитись якоюсь річчю, як йому підсовували інші. За таких обставин все проходило перед Петею як у калейдоскопі, одні враження змінювалися іншими, а ці новими. Так у Петі вже в дошкільному віці виникла нестійка увага. Почалось з іграшок, а перейшло на навчальну роботу. З'ясування причин, які привели до такого стану, допомогло правильно організувати боротьбу з неухважністю учня і добитись позитивних наслідків.

Ті або інші дії дитини, той або інший її стан завжди чимось обумовлені. Не враховуючи цієї обумовленості, важко правильно оцінити індивідуальність, своєрідність дитини і належним чином впливати на неї.

У вивченні дітей дошкільного віку, як і у всій роботі з ними, необхідна наявність тісного зв'язку сім'ї з дошкільними виховними закладами. Сім'я — це первинний колектив дитини, в якому вона знаходиться з дня свого народження, який організовує, спрямовує і контролює всю її діяльність. Переважна більшість з того, що прищеплюється дітям у молодшому віці, є результатом впливу сімейного оточення. Але велика кількість наших дітей перебуває в дитячих яслах і садках, тобто, крім сімейного, виховується і в іншому оточенні. Умови виховання дітей в цих закладах дещо відрізняються від домашніх. Так, далеко не в кожній сім'ї для дитини існує чіткий режим, тоді як в дитсадку чи в яслах його мусять дотри-

муватись усі діти. Тут дитина перебуває в колективі своїх ровесників, її дозвілля планується і т. д. Цілком природно, що одні індивідуальні особливості дітей більше виявляються в сім'ї, інші — в дошкільних закладах. Для того щоб по-справжньому знати дитину, необхідно враховувати і ті, й інші. Вихователі дошкільних закладів зобов'язані знати, як поведуться їх вихованці в сім'ї, як ставляться до них батьки, що в сімейних умовах негативно впливає на дітей. Слід мати на увазі те, що індивідуальні особливості дітей тісно зв'язані з їх домашньою обстановкою і сімейною дисципліною. В свою чергу батьки не повинні залишатися байдужими до того, що і як роблять їх діти в дитячих закладах, які вимоги висувуються в них перед дітьми та як ці вимоги виконуються.

Зв'язок сім'ї з дитяслами чи дитсадком мусить бути дійовим, таким, щоб збагачував і батьків, і вихователів. Інколи саме через відсутність такого зв'язку виникають непорозуміння і навіть конфлікти між батьками та вихователями. Прив'язаність до своїх дітей, сліпа любов до них часто заважає батькам бачити їх такими, якими вони є насправді. І, звичайно, там, де це має місце, важко проводити єдину виховну лінію. А відсутність останньої завжди приносить тільки шкоду.

Досі мова йшла про те, що вивчення індивідуальних особливостей дітей є необхідною умовою їх виховання і що таке вивчення може здійснюватись різноманітними шляхами. Але ніяке, навіть найдоконаліше знання дітей саме по собі ще не розв'язує проблеми виховання. Важливо, звичайно, знати ті або інші особливості даної дитини. Та не менш важливо правильно і вміло, тобто відповідно до індивідуальних особливостей дитини, вжити конкретних заходів виховного впливу на неї. Вивчення дітей виправдовує себе лише тоді, коли на його даних ґрунтується індивідуальний підхід до дітей, і стає зовсім марним, якщо перетворюється у самоціль.

Буває, що вихователі збирають немало фактів, які характеризують

ті або інші особливості окремих дітей, але не роблять з них практичних висновків і не використовують їх у своїй роботі. Наприклад, помічають малорухливість, млявість окремих дітей і не враховують цієї обставини, розподіляючи ролі в грі; приходять у групу надзвичайно неуважна дитина, констатують це, але не приймають спеціальних заходів для подолання неуважності. Не в меншій мірі спостерігається таке і у сімейному вихованні, коли батьки знають, що їх дитина нервово ослаблена, і не турбуються про усунення подразників, які ще більше виснажують її нервову систему (телевізор, радіола тощо); знають про впертість дитини і постійно загострюють на цій негативній рисі її увагу, тим самим тільки посилюючи впертість; помічають у неї деякі успіхи і починають без міри вихваляти і т. д.

Наведені приклади говорять про те, що коли та або інша індивідуально-психологічна риса дитини не співвідноситься з конкретними впли-

вами на неї з боку дорослих, ці впливи можуть завдати дитині більше шкоди, аніж користі.

Вивчення дітей повинно бути дійовим, підпорядкованим конкретним завданням виховної роботи з дітьми на відповідному етапі їх розвитку.

В зв'язку з цим слід мати на увазі ще одну обставину. Краще, звичайно, коли вихователь ґрунтовно знає дитину. Але й у такому разі важливо виділити ті з її особливостей, які найбільше позначаються на всій поведінці дитини, є для неї найбільш характерними, найбільш своєрідними. Успіх індивідуального підходу, а через нього й виховної роботи взагалі вирішує врахування саме цих особливостей.

Тільки враховуючи індивідуальні особливості дітей, можна домогтись найбільш ефективного у кожному конкретному випадку виховного впливу на них, а також передбачити шляхи дальшого формування особистості дітей і проектувати їх майбутнє.

